

В.А.Короткий*

ОЦІНКИ «ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН МАЛОРУССКОГО НАРОДА» В.АНТОНОВИЧА ТА М.ДРАГОМАНОВА НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1870-х рр.

Стаття присвячена аналізу оцінок двотомного збірника «Исторических песен малорусского народа», упорядкованого та прокоментованого відомими українськими вченими В.Антоновичем та М.Драгомановим. Знакова для українства книга, яка побачила світ у Києві впродовж 1874–1875 рр., здобула переважно схвальні відгуки, що свідчило про її високий фаховий рівень.

У 1874 р. у Києві побачив світ перший том «Исторических песен малорусского народа», упорядкований В. Антоновичем та М. Драгомановим¹. Поява книги стала знаковою подією не лише в історії української фольклористики, а й усього українознавства загалом через довгостроковий і неослабний вплив видання на наукове, громадське та культурне життя українців. Численні рецензії, опубліковані як в Російській імперії, так і поза її межами, свідчили про своєчасність і необхідність цього пісенного збірника. Публікація зразків пісенної творчості обох частин України, що перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій, засвідчували єдність народу, привертаючи увагу науковців і широкого загалу до проблем українства.

М. Грушевський у статті «П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа»» дав влучну характеристику пісенному збірнику і підкреслив «всенародно-політичне значення сього історично-літературного діла»², яке, без сумніву, сприяло процесам національної самоідентифікації українців. Він уважав, що на основі спорідненості пісень різних українських регіонів упорядники намагалися формувати думку про окрему націю, що прагнула власної держави. Характеризуючи діяльність Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та його видання, М. Грушевський в одній зі своїх численних робіт, присвяченій становленню українознавства у ХІХ ст., високо оцінив «Исторические песни малорусского народа», назвавши видання В. Антоновича і М. Драгоманова таким, що надовго залишиться «гордостью украинской науки»³.

Вихід першого тому «Исторических песен малорусского народа» став помітним явищем наукового і суспільного життя. На його появу відразу відгукнулися провідні вчені-фольклористи та шанувальники української пісенної творчості. Одним із перших був загальновизнаний знавець вітчизняної історії М. Костомаров (1817–1885 рр.)⁴. У журналі «Вестник Европы» він надрукував розлогу рецензію на перший том видання, яке щойно потрапило до нього⁵. Рецензія відомого історика починається констатуванням факту про значну кількість опублікованих на той час матеріалів із царини російської історії, що він уважав явищем позитивним і потрібним. До числа історичних матеріалів, не менш важливих ніж літописи й актові джерела, рецензент зарахував і «изустные памятники народной поэзии»⁶, які, на його думку, потребували наукової розробки, «чтоб сделать пригодными для исторической науки»⁷. У зв'язку з цим М. Костомаров із великим задоволенням зустрів появу першого тому, надрукованої в Києві книги історичних пісень.

* Короткий Віктор Андрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Микола Іванович ретельно проаналізував працю, наголосивши на тому, що видавці «не довольствуются только возможно большим собранием материалов, но стараются дать читателям возможность понять их смысл и видеть их значение в истории народной жизни. Они снабжают каждую песню объяснениями, стараются определить ее относительную древность и принадлежность ее содержания к той или другой эпохе, открыть элементы, из которых песня сложилась, сопоставить былевые и бытовые черты, заключающиеся в песнях, с сказаниями летописей и других письменных памятников, указать на сходные мотивы и признаки в песнях других народов, как славянских, так и иноплеменных»⁸.

Мінусом видання рецензент уважав недостатню увагу упорядників до мови. На його думку, слід було зазначити відтінки говорів, лексичні архаїзми, ретельніше пояснювати незрозумілі сучасникам слова. М.Костомаров також зазначав, що у книзі опубліковано лише 70 номерів пісень із 198 їх варіантами. Назвавши 56 варіантів, які не друкувалися раніше, він зробив висновок, що «издаваемый том «Исторических песен» не представляет богатства еще неизвестных памятников»⁹. Далі він припускає: «Быть может, сокровища такого рода народных произведений, какой нужен был издателям для их первого тома, уже до того исчерпана прежними собирателями, что новое найти стало трудно»¹⁰. І водночас вказує на те, що слід було б не обмежуватися переважно центральними районами України, а здійснити пошуки пісень на Кубані та в Катеринославській губернії, де ще чимало «любопытных неизвестных памятников в этом роде»¹¹.

М.Костомаров поступово, і майже непомітно для читача, підійшов до аналізу питань, які мали теоретичний характер. Насамперед це стосувалося поняття «історичні пісні». Навівши визначення, що використовували київські вчені, він зазначив: «Нельзя не сочувствовать такому определению, насколько оно уничтожает узкий, обветшалый взгляд, признавший историческим только то, что относилось к каким-нибудь лицам или событиям, удостоившимся быть упомянутыми в летописях и каких-нибудь других письменных источниках. Но мы думаем, что определение исторического для памятников народного творчества надлежит расширить еще более и вместе уточнить, включая в круг исторической песенности и такие песни, которые отражают на себе, как выражаются издатели, историю религиозно-обрядовой, семейной и экономической жизни»¹². Розвиваючи свою думку далі, він уточнив: «Нам кажется, гораздо точнее и правильнее принять за основное правило – считать между народными песнями историческими все те, где выражается движение народной жизни в какой бы то ни было ветви её»¹³.

Думки відомого історика, що стосувалися теоретичних питань вивчення фольклору, трансформувалися у конкретні зауваження, адресовані творцям пісенного збірника. Останні поділили історичні пісні українського народу на 5 розділів, які відповідали їхньому розумінню народної історії. Це пісні віку: 1) дружинного і княжого; 2) козацького; 3) гайдамацького; 4) рекрутського; 5) пісні про волю. М.Костомарову такий поділ видався не зовсім вдалим. На його думку, «гайдамацкий век есть тоже козацкий век, и может составлять только подразделение последнего»¹⁴.

Він запропонував власну періодизацію народного життя і, відповідно, пісенної творчості. Суть її зводилася до наступного: «жизнь народа, выраженная в памятниках его поэзии, может заключаться в следующих периодах: 1) первобытная языческая древность, 2) век дружинный и княжеский, 3) век казацкий, 4) век крестьянский или мужицкий: народность малорусская в этот последний период опустилась исключительно до класса низшего, клас-

са поселян, иначе мужиков. Песни про волю, о которых говорят издатели, должны быть отнесены к четвертому отделу или периоду, так как они касаются исключительно мужицкого быта и могут составлять только один из отделов песен мужицкого века»¹⁵.

Проаналізувавши пісні дружинного і княжого циклу, Микола Іванович відзначив, що серед них «нет ни одной, о которой можно было бы сказать положительно, что она относится к какому-то лицу или такому-то событию, известным нам по летописям...». Водночас «неприложность этих песен к единичным лицам и событиям древней русской истории не умоляет их важного значения для нашей бытовой истории. Древность черт в этих песнях, признаваемая нами вместе с почтенными издателями, едва ли может быть оспорена замечанием, что многие черты, считаемые нами достоянием дружинного века, могут встречаться и в казацком веке»¹⁶.

Зупинившись на розгляді козацьких пісень, Костомаров лише доповнював і розвивав думки упорядників, визнаючи їх цілком слушними. Козацтво, на його думку, залишило нам величезний пісенний спадок, зразки якого досить вдало підібрані у новій книзі. Варто порівняти його з успадкованими зразками попереднього періоду, щоб помітити суттєві відмінності дружинного і княжого та козацького пісенних циклів. «В песнях первого разряда, – констатував рецензент, – везде на первом плане господин, гордый и величавый, повсюду образы возвышения лица над своею средою, пышность, богатство, блеск, золото, серебро, дорогие одежды; его окружают мужи, служащие ему... Всё вращается около лица, господина, пана, так как и в наших летописных повествованиях всё вращается около князей»¹⁷. Нічого подібного немає в козацьких піснях. «Герой – козак не родовит, часто безроден и безплемёнен, не богат, а часто ободран, гол (козак-голота), не господин, а товарищ; ему не служат, а он всей братии служит, не чванится он блеском богатства, напротив (как Ганджа Андыбер в думе), щеголяет равенством с бедняками, не горд, не величлив, напротив, иногда сам над собою подтрунивает, не выдаётся он из среды кроме как только личными подвигами, признанными товариществом, и если он глава, предводитель, то в нём виден выбранный излюбленный батько казацкий, а не князь, не гордое паня древних песен»¹⁸.

На думку М.Костомарова, поетичний спосіб вираження, як і суспільний ідеал двох періодів нашої історії значно різняться. І цим, зокрема, пояснюється те, що бурхлива і багата на події козацька епоха практично витіснила з народної пам'яті пережите у більш ранній період, зафіксувавши пам'ять про нього переважно у весільних звичаях.

В.Антонович і М.Драгоманов поділили пісні козацького віку на 5 розділів: 1) про боротьбу з татарами і турками; 2) про боротьбу з поляками при Б.Хмельницькому; 3) про Гетьманщину 1709 р.; 4) про ліквідацію козацтва; 5) пісні без чітко окресленого часового проміжку. На думку автора рецензії, «удобнее было бы разделить песни этого века на четыре отдела: 1) борьба с мугаммеданским миром; 2) борьба с польским панством; 3) казачество под властью российской державы и падение его; 4) песни внутреннего быта без ясных следов принадлежности к одному из трех предшествующих отделов»¹⁹.

Висококваліфікований дослідник слушно зауважив – однією з особливостей рецензованого збірника було те, що він практично не містив підробок зразків народнопісенної творчості, якими рясніли інші фольклорні збірники. Високо оцінюючи фаховий рівень укладачів, Микола Іванович наголошував: «Вооружённые верным взглядом и основательным знаком-

ством с приёмами народной поэзии, издатели правильно заметили поддельность этих мнимо-народных произведений, но не указали в подробности черт этой поддельности»²⁰.

Укладачі «Исторических песен малорусского народа» з метою «сложитъ с себя всякую ответственность в субъективизме» планували надрукувати всі підроблені пісні і думи в кінці свого видання з детальним викладом мотивів, за якими вони були віднесені упорядниками до розряду фальсифікатів. Але, на жаль, автори не реалізували цих намірів. Частково цю роботу здійснив М.Костомаров у рецензії на перший том означеного збірника. Він досить детально проаналізував значну частину фальсифікатів, визнавши факт того, що першість у їх виявленні належить В.Антоновичу і М.Драгоманову. «Нельзя без особенной признательности отнестись к почтенным киевским учёным, которые в предисловии к своему изданию исторических песен малорусского народа сообщили перечень тех произведений, которые до сих пор неправильно причислялись к народным»²¹. Але водночас «и сборник гг. Антоновича и Драгоманова, – на думку історика, – при всей проницательности издателей, не остаётся, однако, без вторжения псевдонародных элементов. К образчикам такого рода мы относим, между прочим, песню, напечатанную под №22-м: «Разорение села татарами», в которой ощутительны несвойственные народно-песенному складу приёмы»²².

Загалом рецензія М.Костомарова була схвальною. Основною тезою її стало твердження, що це «первая, сообразно современным требованиям науки, правильно поставленная попытка учёного издания памятников малорусской поэзии»²³. Вона окреслила основні напрямки аналізу рецензованого видання. Інші критики, слідуючи в цьому річці, лише розвивали, доповнювали і акцентували увагу на різних аспектах проблем, порушених М.Костомаровим.

Показовою і багатою у чому визначальною стала також рецензія О.Котляревського (1837–1881 рр.) – відомого славіста-філолога й етнографа, чл.-кор. Петербурзької академії наук з 1875 р. Уродженець України і випускник Московського університету він прожив нелегке життя. Запідозрений владою у зв'язках з еміграцією, майбутній учений відсидів у 1862 р. шість місяців у Петропавлівській фортеці. Потім працював професором Дерптського і Київського університетів, був головою Київського слов'янського товариства та Історичного товариства Нестора-літописця, став автором численних праць зі славістики. Після смерті вченого, визнаючи його заслуги перед наукою, Петербурзька академія наук встановила спеціальну іменну премію О.Котляревського²⁴.

Отримавши доручення від академії підготувати рецензію на книгу київських учених, О.Котляревський повідомив про це свого знайомого, професора юридичного факультету університету св.Володимира О.Кістяківського. Останній зафіксував інформацію у своєму щоденнику. Запис від 14 лютого 1875 р. свідчить, що під час розмови на його квартирі згадали про М.Драгоманова. Поступово розмова перейшла на лист, отриманий О.Кістяківським, «в котором Котляревский пишет, что академия поручила ему написать критику на сборник мал[ороссийских] песен Ант[оновича] и Драгом[анова]. Вспомнили словословие, пропетое на открытии Археолог[ического] съезда Срезневским Анто[новичу]»²⁵.

Олександр Олександрович цікавився постатями упорядників «Исторических песен...». Саме тому він листовно звернувся до професора-криміналіста університету св.Володимира О.Кістяківського з проханням висловити думку щодо молодих науковців. Відповідь останнього була написана 26 лютого 1875 р. із Києва. Зокрема, він повідомляв майбутньому колезі

по Київському університету, перехід якого до Києва всіляко протегував: «Вы спрашиваете моего мнения об Антоновиче и Драгоманове. Готов высказать так, как я их понимаю, хотя должен Вам сказать, что правильную их оценку произнести нелегко, как вообще о лицах и событиях, с которыми связаны двухсторонние или двухродные политические страсти. И Антонович, и Драгоманов – оба работающие преподаватели и полезные. Первый больше гелертер (від нім. *Gelehrter* – людина, яка формально володіє вченістю, але відірвана від життя, практичної діяльності і передової науки, схоласт. – В.К.), второй больше журналист. Оба они пользуются между молодёжью отменной репутацией, из коей 50% нужно отбросить на счёт политики. Они стоят во главе малорусских убеждений, что столько же зависит от них, сколько и от самих вещей. Оба они двух разных типов: Антонович получил образование в польском обществе, человек необыкновенно осторожный, молчаливый, вкрадчивый отменною наружною скромностью, человек редко когда и кому противоречащий, и под простою и даже неказистою наружностью скрывающий большое властолюбие. Драгоманов человек левобережный, более лирик, чем практик, способный к излияниям и откровенности, насколько способен малоросс вообще, спорящий, полемизующий и разносящий славу местных деятелей, в том числе и свою, до Италии и Англии. Что выйдет дальше – трудно предсказать. Одни преувеличили достоинство их работ и деятельности, и готовы создать из них божков; другие совершенно неосновательно наклонны выставлять их деятелями опасными, скрывающими задние планы»²⁶. Цікаві характеристики, які не потребують додаткових коментарів. Саме такими на час підготовки і виходу історичних пісень бачив В.Антоновича і М.Драгоманова київський правник.

Розгляд основних положень рецензії О.Котляревського дозволяє поглянути на творіння В.Антоновича і М.Драгоманова очима українця за походженням, який був представником офіційної російської науки. Вона розпочиналася з традиційних для цього жанру теоретичних положень, які засвідчували погляди автора на народну творчість і доцільність її використання як історичного джерела²⁷.

Рецензент чітко зазначив власну позицію з приводу використання зразків фольклору у наукових цілях, яка була тотожною з поглядами упорядників «Исторических песен малорусского народа». На його думку, у той час, «как историки с справедливым доверием обращаются за помощью к области литературы, некоторые из них ещё как будто не решаются признать достоинство исторического источника за произведениями устной народной поэзии, по крайней мере – ценят их в этом отношении ниже, чем они заслуживают»²⁸. Ситуація, що склалася в 1870-х рр. навколо використання фольклорних зразків як історичного джерела, потребувала виправдання. Змінити стан речей можна було лише через новий погляд на народнопісенну творчість і визнання її повноцінним історичним джерелом. «Этих немногих припоминаний, полагаем, – уважав О.Котляревський, – достаточно как для общего устранения сомнений в годности и достоинстве народных песен, понимаемых в смысле исторического источника, так и для того, чтобы наперёд отметить значение издания гг. Антоновича и Драгоманова, и признать за ним право на внимание со стороны науки»²⁹.

О.Котляревський був переконаний, що для подальшого поступу історичної науки вкрай необхідне видання зразків пісенної творчості українського народу, «где были бы критически собраны в одно целое все доселе уцелевшие, известные и малоизвестные произведения южнорусской народной исто-

рической поэзии, где вместе с тем и самое пользование ими было бы облегчено литературными и реальными объяснениями»³⁰. Саме такою стала книга В.Антоновича і М.Драгоманова.

Далі рецензент запропонував розглянути «Исторические песни малорусского народа» крізь призму двох складових. Відбір, критика і видання текстів становили першу, а другою стали історичні коментарі до них. Аналізуючи переднє слово авторів, яке містилося у 1-му томі, Олександр Олександрович відразу застеріг, що «понятію «исторической песни» издатели придали смысл довольно широкий»³¹. Він також поставив під сумнів тезу про наявність слідів і відголосків «дружинно-княжеской эпохи [...] в так называемых колядках, щедровках, гаевках»³². Ознайомившись із текстами першої частини книги та аргументами упорядників, О.Котляревський констатував: «Мы не могли отыскать никаких твёрдых, положительных оснований для такой мысли, так что она кажется нам скорее случайным произведением антикварного увлечения, чем выводом, основанным на строгом историческом исследовании. В относящихся сюда песнях нам не удалось подметить ни единой черты быта, которая исключительно принадлежала бы времени дружинно-княжескому, и была бы невозможна, например, в XV, XVI, XVII веках; а без такого или подобного твёрдого основания вся историко-литературная постройка издателей нисходит на степень личного мнения, очень любопытного и в некоторых случаях даже вероятного, но не более»³³. Підтверджуючи правомірність критичних зауважень рецензент зупинився на аналізі змісту першого пісенного циклу та коментарях до вміщених у ньому матеріалів.

Не вважаючи необхідним детально аналізувати всі зразки народнопісенних жанрів, що були об'єднані упорядниками у першому циклі, рецензент зробив не зовсім приємний для київських учених висновок. Ним він частково засвідчував власне бачення рівня фахової обізнаності укладачів. Тому процитуємо його максимально повно. О.Котляревський стверджував: «Антикварное увлечение издателей везде настроено видеть определённые черты быта дружинно-княжеской эпохи там, где более спокойный взгляд усмотрит одни неясные очертания и образы, которым почти невозможно назначить определённую эпоху; с другой стороны – сами издатели значительно ослабляют строгость требований критики, сознаваясь, что их взгляды, может быть, «не чужды натяжек, что они особенно не стоят на всех тех объяснениях, в которых усматривают связь той или иной песни с известным определённым лицом» (стр.ХІ). Таким образом, попытка издателей выбрать из запаса южнорусской поэзии песни, относящиеся к древнейшему, доказательному периоду южнорусской истории, оказывается неудачною: мы не говорим, что сама мысль их о присутствии в песнях элемента дружинно-княжеской эпохи была бы ложна или невероятна, но она – не доказана и не поставлена на должные основания, потому и остаётся такою же чистою гипотезою, как и их мимоходом брошенное мнение о том, что южнорусские колядки и щедровки «должны быть принимаемы во внимание прежде всего (?) при обсуждении вопроса о древнейшем русском героическом и историческом эпосе и о национальности самих великорусских былин». В таком виде, как есть – поставленный во главу издания, первый отдел песен или совершенно излишен, или, по крайней мере, стоит не на своём месте: начинать сборник «Исторических песен малорусского народа» с гадательных дружинно-княжеских – значит отправляться от предполагаемого неизвестного. Положительная наука не приобретает через это ни одной прочной пяди земли, а возможность недоразумений и ошибок увеличивается»³⁴.

Уже відомий на той час учений, учень О.Бодяньського і Ф.Буслаєва, рекомендував своїм колегам: «Нам кажется, что издатели поступили бы сообразнее с делом и несравненно полезнее, если бы во главу сборника поставили исторические предания летописи, причём песни и устные предания представили бы им много любопытных подробностей для комментария; по крайней мере, здесь они шли бы от положительных данных, от действительных данных, от действительных остатков старого южнорусского эпоса, а не от ощущения или наугад подхватываемых следов его в колядках и щедровках»³⁵.

Після такої критики першого дружинно-княжого пісенного циклу, включеного до «Історических песен малорусского народа», О.Котляревський різко змінив загальну тональність рецензії. Приступивши до розгляду другого циклу історичних пісень, присвяченого боротьбі з татарами і турками, прискіпливий рецензент був приємно здивований фаховим рівнем поданого до розділу пісенного матеріалу, що зафіксувалося в його статті. Він писав: «Став на положительную почву, издатели обнаружили такие основательные критические приёмы, такую осторожность в заключениях, что критика не иначе должна отнестись к ним, как с полною признательностью»³⁶.

Відчутна недовіра Олександра Олександровича до упорядників, яка помітна у першій частині рецензії, поступово зникала. Її витіснило визнання високого фахового рівня В.Антоновича і М.Драгоманова, продемонстрованого добром, публікацією і коментуванням матеріалів другого пісенного циклу книги. «Этот отдел песен, образующий главную часть издания (стр.74–339), – за твердженням О.Котляревського, – действительно представляет яркие страницы из поэтической и реальной истории южнорусского племени и должно сказать, что эти *membra disjecta corporis* подобраны и сгруппированы издателями тщательно и вполне удачно»³⁷.

Серед найскладніших завдань, які вирішували видавці збірника історичних пісень, було питання виявлення й виокремлення із загального масиву пісенних матеріалів фальсифікатів і літературних підробок. Із цим завданням вони успішно впоралися. Єдине зауваження у цьому зв'язку стосувалося правил критики, якими користувалися київські вчені при «отделении настоящих песен от подделок и переделок»³⁸. Частково вони виклали їх у передмові до власної книги, але рецензенту вдалося, що «таких беглых, случайных заметок – недостаточно: вопрос столь важный заслуживал бы [...] более обстоятельного предварительного решения»³⁹.

Поступово рецензент ставав на бік В.Антоновича і М.Драгоманова, визнаючи їх професіоналізм, а дії з виокремлення фальсифікатів він уважав цілком правомірними й обґрунтованими. Критик наголошував: «В этом отношении мы должны признать за изданием весьма значительный шаг вперёд: гг. Антонович и Драгоманов идут осторожным, разборчивым шагом, относятся к делу внимательно и отчётливо»⁴⁰. Далі зазначається: «Критический труд издателей – не виден и как бы скрыт [...], пред нами – одни результаты его, но за ними нельзя поэтому и не оценить его по достоинству [...]. Вообще, приняв во внимание всю трудность вопроса о критике текста песен, мы не преувеличиваем заслуги в этом смысле гг. Антоновича и Драгоманова, сказав, что своим осторожным отношением к предмету они дают исследователям возможность идти более твёрдым и надёжным шагом, чем было доселе: отрицательная очистка текста – исполнена, и исполнена, как можно полагать, успешно»⁴¹.

Продовжуючи захоплюватися рецензованою книгою, О.Котляревський відмітить: «В отношении полноты материала труд гг. Антоновича и Драгоманова вполне удовлетворителен: он не только исчерпывает все печатные

сборники, но и представляет немало нового, малоизвестного или вовсе неизвестного, взятого из разных рукописных сборников»⁴². Особливо високо був оцінений рівень коментування опублікованих текстів: «Он не только превосходит доселе бывшие, случайные комментарии к южнорусским историческим народным песням систематическим подбором всякого рода относящихся сюда сведений, но своим критическим разбором их в значительной степени способен облегчить труд историков-исследователей»⁴³. Щоправда, не зовсім вдалим було визначено зовнішній бік видання – розташування тексту, художня культура тощо.

Роблячи узагальнюючий висновок про книгу В.Антоновича і М.Драгоманова, відповідно до вимог «Положения о наградах графа Уварова», О.Котляревський підсумував: «Несмотря на указанные нами недостатки, впрочем – немногочисленные сравнительно с достоинствами, первый том «Исторических песен малорусского народа» представляет произведение, которого доселе действительно не доставало отечественной науке и которое в значительной мере способствует к полному познанию избранного предмета – и потому вообще отвечает требованиям «Устава» (§6 «Положения»). Увенчав этот труд меньшей премией, академия окажет столько же справедливое нравственное поощрение и признание серьёзных ученых занятиям издателей, сколько и материальную поддержку, необходимую для продолжения и приведения к концу их полезного предприятия»⁴⁴.

Нагадаємо, що Уваровська премія була заснована 1857 р. правнуком гетьмана Кирила Розумовського археологом, графом О.Уваровим (1828–1884 рр.) у пам'ять про батька – графа С.Уварова (1786–1855 рр.), міністра народної просвіти Російської імперії та президента Академії наук. Грошові винагороди Уваровської премії склалися з відсотків від покладеного на цю мету капіталу. Дещо порушуючи хронологічну канву викладу, зазначимо, що Імператорська академія наук зважила на рецензію та рекомендації О.Котляревського і тому вже 15 вересня 1876 р. листом №1292 повідомляла В.Антоновичу про те, що він разом із М.Драгомановим удостоєний премії графа Уварова за перший том твору «Исторические песни малорусского народа» в розмірі 500 руб. Секретар академії наук інформував Володимира Боніфатійовича: «Представленное Вами, вместе с г. Драгомановым, на соискание наград графа Уварова сочинение под заглавием «Исторические песни малорусского народа», т.1, Киев 1874 г., удостоено Императорскою академиею наук премии в пятьсот руб. Уведомляя Вас, милостивый государь, об этом, долгом считаю присовокупить, что об уплате Вам и г. Драгоманову означенных денег из комитета правления академии сделано надлежащее распоряжение. Примите уверение в моём совершенном почтении и преданности»⁴⁵.

Упорядники збірника документів, присвяченого 160-й річниці від дня народження М.Драгоманова, коментуючи один із документів, що стосувався отримання Уваровської премії, зазначили, щоправда, без посилання на джерело, що «9 вересня 1876 р. надіслано від АН через Київський університет до доцентів В.Антоновича і М.Драгоманова присуджену їм премію в сумі 500 руб. Із них 248 руб. тоді ж виплачено В.Антоновичу, решту грошей університет, оскільки адреса М.Драгоманова не була відома, повернув до Петербурга. Після довгого листування з цього приводу АН 5 січня 1878 р. надіслала М.Драгоманову належні йому гроші через закордонний банк»⁴⁶. Д.Заславський також без посилання на джерело стверджував, що отриману премію в 500 руб. В.Антонович і М.Драгоманов внесли в касу Київської громади»⁴⁷.

Львівський журнал «Друг» захоплено відреагував на повідомлення про присудження В.Антоновичу і М.Драгоманову Уваровської премії за 1-й том «Исторических песен малорусского народа». На його шпальтах читаємо: «Петербургська академія наук визначила нашим землякам п[анам] Антоновичи професорови історії в Київському університеті, і Михайлови П. Драгоманову, магістрові, того ж університету, Уваровську премію в сумі 500 руб[лів] за видання звісного дуже цінного діла: «Историческія песни малорусского народа. Т.1». Всіх діл по мало- і великоруській історії надіслано на конкурс 13, а дістало премію тільки 6. Нотуємо сей факт уже хоч би і для того, що в теперішні особливі часи, се свого рода сміливість, що Петербурзька академія дала русинам-українцям таку премію»⁴⁸.

Черговим відгуком на появу 1-го тому «Исторических песен...» стала публікація в популярній столичній газеті «Санкт-Петербургские ведомости» за 1874 р. №278. Її автором був О.Веселовський (1838–1906 рр.) – знаний російський літературознавець, фольклорист і етнограф, професор Петербурзького університету, академік з 1881 р. Петербурзької академії наук, один із найвидатніших представників порівняльно-історичного методу в літературознавстві. Учений розробляв питання первісного синкретизму і походження жанрів. На матеріалі українського фольклору ХІХ ст. він реконструював ранню версію билинного епосу. У своїй науковій діяльності часто звертався до пам'яток давнього письменства і фольклору України⁴⁹.

Олександр Миколайович вказав на вади праці, користуючись власним баченням уцілілого фольклорного спадку Київської Русі. На його думку, термін «історичні пісні» розуміється видавцями дещо ширше, ніж він, зазвичай, вживається у російській та західній науці. Слід нагадати, що М.Костомаров уважав зовсім навпаки. Термін «історичні пісні», на його думку, вимагав більш широкого трактування, ніж у праці В.Антоновича та М.Драгоманова. Рецензент не убачав історичного характеру за багатьма колядками і щедрівками, віднесеними упорядниками збірника до пісень дружинного і княжого віку. А легенді про Золоті ворота він узагалі приписував грецьке походження. І все ж загальна оцінка першого тому «Исторических песен...», зроблена О.Веселовським, була позитивною і зводилася до наступного: «Труд этот будет капитальным вкладом в науку о южнорусской народной поэзии».

Надзвичайно цікавою, хоча і найбільш «політизованою», була реакція на вихід україномовних пісенних збірників тодішнього професора Київської духовної академії М.Петрова (1840–1921 рр.). Автор численних праць із питань українсько-російських літературних зв'язків, історії української літератури, з археології, етнографії, славістики, бібліографії, музейної справи й образотворчого мистецтва України дотримувався у своїх літературознавчих студіях порівняльно-історичного методу⁵⁰. Із 1907 р. Микола Іванович стане членом Українського наукового товариства в Києві, член-кореспондентом Петербурзької АН (з 1916 р.), а від 1918 р. академіком Української академії наук⁵¹.

Микола Петров вважав, що видання «Исторических песен малорусского народа» В.Антоновича і М.Драгоманова стало реакцією на появу в «Вестнике Европы» за 1868 р. низки статей В.Стасова про походження російських билин, «где он, сравнивая некоторые русские сказки со сказками монголо-татарских племён Сибири, нашёл их очень сходными между собой, а некоторые из них даже тождественными»⁵². Він також стверджував, що «не только русские сказки, но и былевой эпос русский, воспевающий стольного киевского князя Владимира и богатырей его времени, есть не что иное, как бледная копия, снятая русскими с монголо-тюркских образов и лишь приу-

роченная к историческим лицам и событиям из русской жизни»⁵³. На думку М.Петрова, «Стасов хотел лишить русский народ его былевого эпоса и представить его в отношении былевого творчества рабом каких-то тюркменов. На долю русского народа он оставил только обрядовые русские песни, составляющие общее всем индоевропейским народам достояние и лишь в слабой мере окрашенные национальным цветом»⁵⁴. Погляди В.Стасова критикували численними опонентами, особливо слов'янофілами, але навіть з огляду на це вони залишили глибокий слід в історії, стимулювавши дослідження народного епосу на вищому фаховому рівні.

Одним із найпоследовніших критиків поглядів В.Стасова був О.Міллер, який у 1873 р. вніс до програми III Археологічного з'їзду в Києві питання про співвідношення «великорусских былин» і «малороссийских дум». Книга В.Антоновича і М.Драгоманова повинна була відповісти на питання, поставлене О.Міллером. Він скористався цим збірником «для решения им же самим поставленного вопроса, насколько позволяли ему это состав и характер сборника»⁵⁵. Викладач Київської духовної академії запевняв, що поява збірника з нетерпінням очікувалася всіма, хто цікавився питаннями історії і побутуванням билин, щоб отримати відповіді на питання, що їх хвилювали. Але «ожидания заинтересованных в этом вопросе лиц и, как кажется, даже самих издателей, оказались напрасными. Оказалось, что малорусский эпос народный есть по преимуществу эпос исторический, а не богатырский, что только два из его произведений упоминают, по видимому, о богатырях Владимиров цикла – Алёше Поповиче и Чуриле»⁵⁶. Підсумувавши т.зв. «теоретичну» частину рецензії, київський професор зазначив: «Вопрос об отношении русского былинного эпоса к южнорусской народной литературе и связи между ними доселе остаётся открытым»⁵⁷. Далі М.Петров задекларував завдання, які він хотів вирішити: «мы 1) пересмотрим сборник исторических песен малорусского народа, действительно ли все эти песни имеют несомненно исторический характер, и 2) нет ли между этими песнями и другими произведениями малорусской народной литературы каких-либо пунктов, соединяющих её с былевым эпосом»⁵⁸.

Перепоївши структуру першого тому «Исторических песен...», рецензент віддав належне «труду составителей сборника»⁵⁹, проте зазначив, що деякі «из главных начал, коими руководились составители сборника и примечаний, не совсем верны в существе своём; другие же, хотя и верны в теоретическом своём значении, но непременно с точностью к отдельным песням сборника»⁶⁰. Він уважав «неверным то основное положение издателей, высказываемое, впрочем, предположительно, будто бы в колядках, щедривках и гаивках надо искать и древнейших славословий героям и князям, а, следовательно, и героям и князям русским. Можно, пожалуй, находить в них черты быта и эпохи удельной, но черты разрозненные и случайные, представляющие из себя лишь позднейшее сравнительно наслоение. Существенное же и главное содержание этих колядок, щедривок, гаивок и т.п. составляют, по общепринятому мнению, первобытные воззрения наших предков, вынесенные или из арийской прародины своей и применённые к быту семейному и родовому. Поэтому нужно было или опровергнуть мифическую, семейную или родовую точку зрения на эти обрядовые песни, или же, не отвергая её, предоставить напластованию на них исторического слоя только такие черты, которые не могут быть объяснены из мифологии, семейного и родового быта, предшествовавших эпохе дружинной и княжеской, – и которые носят на себе яркие следы известной эпохи. Между тем этого не сделано или не везде это сделано составителями сборника малорусских исторических песен.

Поэтому их исторические песни иногда вовсе не заключают в себе исторического элемента, иногда же делают слишком тёмные и сомнительные намёки на исторические события и эпохи»⁶¹.

Підсумувавши загальний огляд 1-го тому «Исторических песен малорусского народа», М.Петров наголошував: «Всё сказанное нами можно привести к следующему общему знаменателю. Обрядовые и игровые песни, помещённые собирателями в первой части их сборника и относимые к веку дружинному и княжескому, мало заключают в себе исторического элемента и даже вовсе не имеют его. Они составляют первобытную народную поэзию, заключающую в себе следы мифических воззрений и черты семейного и родового быта, а иногда, пожалуй, и слабые намёки на исторические эпохи и события. Исторические песни второй части сборника, относящиеся к периоду казацкому, действительно имеют реальный исторический характер, за немногими исключениями. Мы видим также, что между обоими разрядами этих песен, т.е. отнесённых в сборнике к первой и второй частям, нет тесной и непосредственной связи; наоборот, между ними замечается существенная разница: песни первой части положительного характера, а песни второй части – отрицательного»⁶².

Очевидним є факт, що рецензента найбільше цікавило питання «о происхождении русских былин и о родстве их с южнорусской народной поэзией»⁶³, ніж широкий спектр інших наукових проблем, порушених упорядниками збірника. Він уважав, що «существовал когда-то на юге России богатырский эпос, равно принадлежавший предкам как нынешних малороссов, так и великороссов»⁶⁴. Саме він і «составил то посредствующее звено, какого не видно теперь в рассмотренном нами сборнике между обрядовыми и игровыми песнями, с одной стороны, и историческими казацкого века – с другой»⁶⁵.

Присвятивши оприлюдненню власного погляду на билинний епос лівову частину рецензії, М.Петров закінчив її словами: «Мы хотели указать только общий путь для решения вопроса о родстве северорусских былин с южнорусскою народною литературою и подкрепить свои соображения несколькими примерами. Но из этих уже примеров можно видеть, что указанный путь сравнения русских былин с произведениями малорусской народной литературы мог бы привести к новым результатам в решении вопроса о происхождении русских былин, если бы за это дело взялись люди, более нас сведущие в малорусской народной литературе»⁶⁶.

Побіжно оцінку праці В.Антоновича і М.Драгоманова зробив анонімний автор, який сховався за криптонімом Z у 115 томі «Русского вестника» за 1875 р. У статті «Современное украинофильство» далеко не симпатик українства прихильно поставився до видання. З огляду на таку неординарну подію подамо цю оцінку у повному обсязі. Отже, анонім писав, що «гг. Антонович и Драгоманов издали первый том обширного предприняемого ими систематического Собрания песен малорусского народа с подробными объяснениями и комментариями. Из предисловия к нему и из протоколов заседаний этнографического отдела, который предоставляет в их распоряжение поступающие в него материалы, видно, что они обладают громадными собраниями произведений народного южнорусского творчества превосходящими всё, что было известно доселе в этой области. Сношения своими с деятелями по русской этнографии в австрийских областях они обеспечили себе приобретение материалов из Буковины, Галиции и Карпатской Руси. Таким образом, их издание обещает сделаться памятником жизни южнорусского народа на его местном наречии, в продолжении трёх последних столетий. Из этого огромного сборника народных воспоми-

наний, народной мысли и чувства будут черпать в течение долгого времени занимающиеся историею южнорусского края сочинители повестей и рассказов из народного быта, народные поэты и живописцы. Остовы предков казацкой Украины, извлечённые из многих архивов, реставрированные в изданиях Киевской комиссии, облекутся плотью и кровью, превратятся в живые образы»⁶⁷. Цей відгук є свідченням того, що навіть послідовний критик українофільства змушений був визнати високий фаховий рівень видання, здійсненого київськими українофілами.

Представники західноукраїнської інтелігенції також відреагували на вихід у Києві збірника українських пісень. Одним із перших, хто відгукнувся на цю подію, став В.Навроцький (1847–1882 рр.) – талановитий економіст, статистик, етнограф, публіцист і культурно-громадський діяч, який так і не встиг реалізувати свій надзвичайно високий інтелектуальний потенціал⁶⁸. Уже 1875 р. він помістив на шпальтах «Правди» ґрунтовний огляд першого тому книги, який потім увійшов до посмертного видання його творів⁶⁹.

Дописувач «Правди» цікавився українською пісенною творчістю, передавав її зразки до Києва, мав чимало пісень та їх варіантів, що не потрапили до збірника В.Антоновича і М.Драгоманова. Тому він уважав доцільним доповнити інформацію київських учених і одночасно ближче познайомити читачів часопису «з сим вельми цінним ділом»⁷⁰. В.Навроцький уважав справу киян «епохальною заслугою»⁷¹ перед українською етнографічною літературою. Хоча збірник і не ввібрав у себе всього комплексу пісенної спадщини нашого народу, за ним, на його думку, «можна з інтересом прослідкувати розвой ідей у малоруском народі»⁷².

Продовжуючи знайомство передплатників «Правди» з «Историческими песнями малорусского народа», він робить декілька цікавих спостережень, які свідчать про добру обізнаність із теоретичними проблемами дослідження фольклору. Так, у статті зазначалося, що коли визнати за колядками і щедрівками первісний міфологічний характер, то помітною стане прогалина збірника – «не бачимо тут того переходу з поганських понять до культу християнського божества і святих, як се по логічному порядку речі конечно, як се бачимо в літературі других народів»⁷³. Тому, на його думку, цікавою могла стати студія «переходу поганських понять до виображень християнських»⁷⁴, що уможливлювала, своєю чергою, дослідження історії християнської номенклатури пісень.

Пісенним циклом козацької доби, як свідчить текст рецензії, В.Навроцький захоплювався, хоча матеріалом цього періоду володів гірше, ніж попереднього. Він уважав козацькі думи і пісні цінним взірцем поезії, «які дух народний зложив був в тих часах у їх піснях і які безіменні козацькі барди розсипали щедро перед слухаючим уважним товариством козацьким, серед українських степів»⁷⁵. Вони спонукали до лицарських подвигів, формуючи у тогочасного козацтва почуття самоповаги і гідності.

Закінчується схвальний відгук В.Навроцького словами вдячності всім збирачам усного поетичного спадку українського народу, які «заслужили на почесний спомин в історії нашої культури»⁷⁶. В.Антонович і М.Драгоманов, на його думку, також заслуговують доброго слова за те, що з допомогою опублікованих і рукописних збірників, пісень, надісланих їх кореспондентами, упорядковували книгу і «зложили в одну наглядну цілість»⁷⁷.

Рецензія М.Петрова (про яку йшлося вище) на перший випуск другого тому «Исторических песен малорусского народа» настільки сподобалася П.Гільтебрандту, що була реферована ним у другому томі «Древней и новой России» за 1876 р.⁷⁸ Підкреслимо, що анутовалася рецензія, а не кни-

га, яка практично залишилася без уваги. На шпальтах часопису читаємо: «Появление как этого выпуска, так и первого тома было встречено весьма дельными критическими статьями проф. г. Николая Петрова, помещёнными в киевском академическом журнале (октябрь). На них мы и хотим обратить внимание»⁷⁹.

Закінчення повідомлення співробітника «Древней и новой России» не вирізняється прихильністю до дослідників українського фольклору. «Песню о присоединении Украины к России, – напише він, – г. Костомаров относит к эпохе Хмельницкого, а гг. Драгоманов и Антонович – к эпохе Дорошенки! Кому же верить?! После всего этого нельзя не согласиться с достопочтенным профессором, что новый выпуск «Исторических малорусских песен» доставляет весьма скудный материал для истории»⁸⁰.

Після виходу у світ першого випуску другого тому «Исторических песен...» з'явилася невеличка за розміром анотація на видання в «Университетских ведомостях» (за 1876 р.) – першому періодичному науковому виданні Київського університету. Автором її був відомий історик, джерелознавець, історіограф та бібліограф професор В.Іконников, який на час публікації анотації був секретарем історико-філологічного факультету університету св.Володимира⁸¹.

Володимир Степанович згадував про деякі попередні рецензії на видання, зокрема, М.Костомарова і А.Рамбо, а також інформував, що у другому томі, присвяченому періоду боротьби Б.Хмельницького з поляками, «всех песен 18 и три приложения, в числе которых одна драма, приписываемая Феофану Прокоповичу». І далі: «Издание сопровождается вариантами и примечаниями, весьма подробными. По замечанию издателей, эти песни могут быть признаны вполне народными; тогда как помещённые в первом томе вызывают сомнения даже относительно их подлинности»⁸². Загальна тональність анотації видається досить офіційною і не зовсім прихильною.

Підсумувавши всі рецензії, що з'явилися на шпальтах періодичних видань у другій половині 1870-х рр., слід погодитися з думкою М.Сумцова про те, що «збірник Антоновича і Драгоманова звернув на себе увагу тямущих критиків як в Росії, так і поза її кордонами»⁸³. Крім рецензії М.Костомарова, О.Котляревського, О.Веселовського, М.Петрова, аноніма Z, В.Навроцького, П.Гільтебрандта, В.Іконникова книга викликала також позитивні відгуки І.Ягича, І.Новицького в «Киевлянин» №100, 110 за 1874 р. та №10 за 1875 р. О.Р.Міллера (Старая и новая Россия. – 1875. – Т.ІІІ, ІV), А.Рамбо в «Revue des deux mondes» від 15 червня 1875 р. Французький професор досить високо оцінив працю київських учених і на сторінках монографії «La Russie epique etude sur les chansons heroique de la Russie, traduites ou analyses pour la premiere fois, par Alfred Rambaud» (Париж, 1876 р.), яка, своєю чергою, мала позитивні відгуки в Росії⁸⁴. Рецензент зазначав, що завдяки А.Рамбо і Рольстону «западной публике доступны теперь и наш древнейший эпос, и русская народная лирика. А.Рамбо хорошо знаком с русским языком и со сборниками и трудами великорусских и малорусских собирателей и исследователей древнейшей русской поэзии [...]. Его исследование обнимает и легендарный, и исторический, и заимствованный им прошлый эпос; особая часть этой интересной книги посвящена малорусскому эпосу»⁸⁵. Саме завдяки зусиллям В.Антоновича і М.Драгоманова не лише західноєвропейські, але й російські вчені ближче познайомилися з українським фольклором, як складовою, але особною частиною загальнослов'янського епічного спадку. Були й інші рецензії, хоча вони додають мало нового до попередніх характеристик і оцінок видання.

Зазначимо, що переважна більшість відгуків на зібрання українських історичних пісень, упорядкованих членами київської Старої Громади, була схвальною і загалом позитивною.

Новий погляд на народну творчість як на джерело писемної літератури й історії, філософії і психології, соціології і етнопедagogіки зумовив у XIX ст. перехід від романтичного захоплення цією творчістю до поглибленого наукового її студіювання, переосмислення всього нагромадженого досі матеріалу. Вдалою спробою повного і критичного зібрання історичних пісень українського народу стало видання В.Антоновича і М.Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», високо оцінене сучасниками.

¹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. – К., 1874. – Т.1: Песни века дружинного и княжеского; Песни века козацкого. – 4, XXIV, 336 с.

² Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна (Київ). – 1924. – Кн. 1/2. – С.102.

³ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Вісник НАН України. – 1994. – №9/10. – С.92.

⁴ Про нього див.: Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817–1885). – К.; Донецк, 2001. – 570 с.

⁵ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые её материалы. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – Т. VI (декабрь). – С.573–629.

⁶ Там же. – С.573.

⁷ Там же. – С.574.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же. – С.575.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – С.577.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. – С.590.

¹⁷ Там же. – С.591.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С.594.

²⁰ Там же. – С.611.

²¹ Там же. – С.628.

²² Там же.

²³ Там же. – С.574.

²⁴ Про нього див.: Поминка по Александре Александровиче Котляревском // Университетские известия. – 1881. – №10 (ноябрь). – С.1–96; Пыпин А.Н. Материалы для биографии А.А.Котляревского. – Санкт-Петербург, 1894; Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды: Биобиблиографический словарь. – Т.1. – Минск, 1976. – С.129–130; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – Москва, 1979. – С.193–194.

²⁵ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т.1 (1874–1879). – К., 1994. – С.37–38.

²⁶ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (Санкт-Петербург). – Ф.386. – Ед. хр.53. – Л.26–26 об.

²⁷ Котляревський А. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый. – К., 1874. – 2+XXIV+336 с. // Сочинения А.А.Котляревского. – Санкт-Петербург. – Т.II. – С.416–431.

²⁸ Там же. – С.417.

²⁹ Там же. – С.418.

³⁰ Там же. – С.419.

- ³¹ Там же. – С.420.
- ³² Там же. – С.421.
- ³³ Там же. – С.422.
- ³⁴ Там же. – С.425.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же. – С.426.
- ³⁸ Там же. – С.427.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же. – С.427–428.
- ⁴¹ Там же. – С.428.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Там же. – С.430.
- ⁴⁴ Там же. – С.431.
- ⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.П. – №30367. – Арк.1–1 зв.
- ⁴⁶ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841–1994 / Упор. Г.Болотова, І.Бутич, Н.Грабова, О.Купчинський, Д.Пельц, Г.Сорока. – Л., 2001. – С.654.
- ⁴⁷ Див.: *Заславський Д.* Критико-біографічний очерк. – К., 1924. – С.60.
- ⁴⁸ Друг (Львів). – 1876. – 15 (27) листопада. – С.352.
- ⁴⁹ Про нього див.: *Памяти Александра Николаевича Веселовского по случаю десятилетия со дня его смерти (1906–1916).* – Петроград, 1921. – 126 с.; *Горский И.К.* Александр Веселовский и современность. – Москва, 1975. – 239 с.; *Историческая поэтика / В.М.Жирмунский* (ред., вступ. ст. и прим.). – Москва, 2008. – 648 с.
- ⁵⁰ Про нього див.: *Бібліографія найважливіших праць акад. М.І.Петрова // Записки історико-філологічного відділу УАН.* – 1919. – Кн.1; *Ульяновський В., Панчук О.* Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // *Петров Микола. Скрижалі пам'яті.* – К., 2003. – С.5–67.
- ⁵¹ Див.: *Хромов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Рання історія Академії наук України (1918–1921). – К., 1993. – С.231.
- ⁵² *Н.П. [Николай Петров].* Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый. – Киев, 1874 г. (Библиографическая заметка) // *Труды Киевской духовной академии.* – 1874. – №10. – С.317.
- ⁵³ Там же. – С.317–318.
- ⁵⁴ Там же. – С.318.
- ⁵⁵ Там же. – С.319.
- ⁵⁶ Там же. – С.319–320.
- ⁵⁷ Там же. – С.320.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Там же. – С.321.
- ⁶⁰ Там же. – С.321–322.
- ⁶¹ Там же. – С.322.
- ⁶² Там же. – С.342–343.
- ⁶³ Там же. – С.343.
- ⁶⁴ Там же. – С.345.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ Там же. – С.352.
- ⁶⁷ *З.* Современное украинофильство // *Русский вестник.* – 1875. – №1/2 (Т.115). – С.841.
- ⁶⁸ Про нього див.: *Студинський К.* Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким // *За сто літ.* – Кн.1. – К., 1927. – С.83–153; *Витанович І.* Володимир Навроцький (1847–1882). Перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби. – Л., 1934. – 83 с.; *Злупко С.* В.Навроцький – видатний економіст-демократ // *Економічна думка на Україні.* – К., 1969. – С.97–110; *Франко І.Я.* Українсько-руська (малоруська) література // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.41. – К., 1984. – С.74–100; *Його ж.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Там само. – С.194–470; *Його ж.* З останніх десятиліть XIX віку // Там само. – С.471–530; *Зелінська Н.* Навроцький Володимир // *Українська журналістика в іменах.* – Л., 1995. – Вип.2. – С.143–147.

⁶⁹ Навроцький В. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова, т.1, Киев, 1874 // Твори Володимира Навроцького. – Т.1. – Л., 1884. – С.112–132.

⁷⁰ Там само. – С.112.

⁷¹ Там само. – С.113.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С.114.

⁷⁴ Там само. – С.115.

⁷⁵ Там само. – С.131–132.

⁷⁶ Там само. – С.132.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Гильтебрандт П.А. Об исторических песнях малорусского народа // Древняя и новая Россия. – 1876. – Т.П (май, июнь, июль, август). – №7. – С.291–292.

⁷⁹ Там же. – С.291.

⁸⁰ Там же. – С.292.

⁸¹ Див.: Войцехівська І.Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – С.305.

⁸² Университетские ведомости. – 1876. – №5. – С.157.

⁸³ Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова. – Х., 1910. – С.111.

⁸⁴ К. Книга проф. Рамбо о русском эпосе // Вестник Европы. – 1876. – №4. – Апрель. – С.903–906.

⁸⁵ Там же. – С.903.

The article covers to analysis of appraisals of «Historical songs of Russian people» two-volume miscellany compiled and commented by famous Ukrainian scientists V. Antonovych and M.Drahomanov. Seeing the light in Kyiv during 1874–1875, the book token for Ukrainians obtained mainly approving reviews, which has shown its high professional level.